

Відміна кріпосного права і позиція православної церкви на прикладі Уманського повіту Київської губернії

Відображені особливості здійснення аграрної реформи 1861 року на Київщині, проаналізовано показники економічної статистики в сфері земельних відносин. Відображена позиція православного духовенства в загальному руслі схвалення благодіянь уряду.

Тематика реформи 1861 року і відміни кріпосного права, як переломної події в історії Російської імперії — одна з вузлових у дослідженнях істориків різних країн, тому її бібліографія величезна, — абсолютно справедливо підкреслюється в новітній історіографії [1,33]. Історія підготовки реформи, її здійснення, наслідки на загальнодержавному рівні та особливості здійснення аграрних перетворень на українських землях досліджувалися багатьма вітчизняними та зарубіжними істориками. В.П. Теплицький, В.М. Мордвінцев, В.М. Шевченко, М.А. Якименко розглядали причини та наслідки реформи 1861 року та особливості пореформених суспільних відносин [2]. В їх працях знайшли відображення вузлові проблеми історії дореформеного періоду, діяльність уряду в умовах реформування 60-х років XIX ст., соціальні процеси після відміни кріпацтва, особливості селянського руху, позиції прогресивного дворянства та опір консервативного чиновництва та землевласників. Роль суб'єктивного фактора у проведенні аграрної реформи була предметом дослідження С.В. Нечитайло [3]. Осібно в історіографії проблеми виділяються праці зарубіжного історика Данієля Бовуа, в яких через міжнаціональні відносини на Правобережній Україні розглядаються аграрні проблеми, пов'язані в тому числі і з відміною кріпосного права [4,5]. Найбільш дискусійні питання у висвітленні проблем, пов'язаних з аграрною реформою 1861 року, підняті в уже згадуваній статті А. Зінченка [1].

Метою даної розвідки є дослідження процесу здійснення аграрних перетворень і відміни кріпацтва у вузько регіональному розрізі — на прикладі Київської губернії і одного з найбільших її повітів — Уманського. Причин цьому дві: по-перше, на Київщині аграрна реформа мала певні особливості, а по-друге, оперування статистичними показниками конкретного регіону сприяє ілюстративності та увиразненню загальних процесів. Стосовно суспільного резонансу антикріпосницької реформи, вибрана позиція Православної Церкви, як інституції, що мала найбільший вплив на формування суспільної думки тогочасного суспільства.

Головні засади селянської реформи були викладені у царському маніфесті від 19 лютого 1861 року та «Загальному положенні про селян, звільнених від кріпосної залежності». За цими документами селяни ставали особисто вільними, проте право власності на землю лишалося за поміщиками. В користуванні селян залишалися садиба і польові наділи, за які вони мусли відбувати панщину або платити оброк. Таке становище вважалось тимчасовим, протягом якого між поміщиками і селянами укладалася угода про викуп землі. До переходу на викуп відносини між ними регламентувалися уставними грамотами, на складання і введення в дію яких відводилось два роки. Для розв'язання різних спірних питань створювалися «губернські в селянських справах присутствія» та інститут мирових посередників.

На Правобережній Україні реалізація реформи мала певні особливості. Своєрідність її в Київській губернії була в тому, що тут вона розпочалась раніше і здійснювалась в інших умовах, ніж в інших частинах Росії. Це пояснюється особливим становищем краю, тобто відносно недавнім приєднанням до Росії, сильним польським впливом і необхідністю посилення російського впливу. В першій статті «Місцевого Положення» 19 лютого 1861 року (для Київської, Подільської і Волинської губерній) вказувалось, що Положення заміняє Височайше затвердженні 29 грудня 1848 року правила для управління помістями за затвердженням для них інвентарем. Інвентарі являли собою описи помість, зібрані спеціальним інвентарним комітетом для розробки однотипних правил управління помістями. 26 травня 1847 року царським указом були затвердженні інвентарні правила, які: 1) закріплювали за селянами землю, якою вони користувалися, як мирську, що не підлягала обміну, 2) відміняли речові побори з селян, 3) визначали розміри панщинної повинності у відповідності з господарськими можливостями дворів (наявність тяглової сили тощо), 4) передбачали наднормові роботи для кріпаків, які оплачувались за певними розцінками. Однак інвентарні правила 26 травня 1847 року незабаром були відмінені новими, затвердженими царським указом 29 грудня 1848 року. Останні надавали поміщикам право обмінювати селянські земельні ділянки, правда з дозволу селян та з відома властей. В цілому інвентарні правила 1847-1848 років мало чим полегшили становище селянського населення, так як порушувалися поміщиками, але значення їх в тому, що вони були першою спробою унормування аграрних відносин.

Отримавши у 1861 році право на придбання присадибної і польової землі, селяни Київщини могли реалізувати його в рамках інвентарних правил 1847-1848 років. Тобто, при встановленні наділів виходили з інвентарних правил і за селянами зберігалось право одержання повного інвентарного наділу. Якщо поміщик за період з часу введення інвентарних правил до 1861 року зменшив розмір наділу, то селянин міг клопотатися через мирових посередників про повернення землі.

Згідно з Положенням від 19 лютого 1861 року кріпосне право ліквідувалось, кріпаки переводились в розряд тимчасовозобов'язаних до встановлення викупу за землю добровільним погодженням поміщиків і селян. Вводились уставні грамоти, які склалися поміщиками, перевірялися мировими посередниками, і саме вони визначали поземельні відносини між поміщиками та тимчасовозобов'язаними селянами до добровільної куплі-продажі землі. Та складання

установчих грамот не було сприятливим для земельної реформи в Київській губернії так як селяни втрачали 14% землі, яка числилась за ними по інвентарях. По Київській губернії з 2259 викупних угод, під які були дозволені кредити, тільки 209 угод чи 9,2% були укладені добровільно, а інші уклалися пізніше за обов'язковим викупом.

Польське повстання 1863 року на Правобережній Україні дещо змінило хід аграрної реформи. Переслідуючи мету якомога швидше відібрати землі у польських поміщиків, царський уряд 23 липня 1863 року видав указ про обов'язковий викуп селянами земельних наділів, що були у їхньому користуванні. Згідно з цим указом, з 1 вересня 1863 року припинялися всі договірні відносини селян з поміщиками; тимчасовозобов'язані селяни перетворювалися у власників; панщина чи оброк замінювалися викупним платежем, що вносився в казну; розмір викупних платежів зменшувався на 20% у порівнянні з установчими грамотами; установчі грамоти перетворювалися у викупні акти з чітким встановленням оціночної суми за землею і щорічних викупних платежів. А у вересні 1864 року місцевим властям надавалось право на 15% знижувати початковий розмір викупного платежу в разі, якщо селяни не могли його виплатити.

Завершення влаштування колишніх кріпаків в Київській губернії відбулося після прийняття закону 28 квітня 1865 року. Він надавав місцевій владі право виправляти неправильно складені викупні договори і за проханнями селян складати нові викупні акти. Перегляд викупних документів призвів до того, що колишні кріпосні селяни Київської губернії отримали більше землі, ніж числились за ними по інвентарях. Так, за інвентарями 1847 року за кріпосними селянами Київської губернії числилось 1 231 472 дес., установчі грамоти (1863 р.) зменшили цю пощу до 1 061 969 дес., а виправлені викупні акти (1866 р.) довели її до 1 348 563 десятин. Якщо інвентарну площу прийняти за 100%, то площа за установчими грамотами становила 86%, а за остаточними викупними документами – 109%, тобто перевірка викупних документів додала до інвентарної площі близько 10% і до початкового наділу за установчими грамотами – 27%. За іншими підрахунками, прирізка до початкового наділу за установчими грамотами, або так звана вакантна земля, складала 21%, з коливанням по окремих повітах губернії від 10% (Уманський і Липовецький) до 51% (Сквицький повіт). Зрозуміло, що така поступливість російського уряду в справі унормування земельних відносин зовсім не означала прагнення поліпшити становище селянства. «Першим великим кровопусканням землевласникам» небезпідставно назвав царський указ про обов'язковий викуп селянських наділів Даніель Бовуа, так як мотивація цьому виглядала очевидною: більшість імперських сановників думала не про те, як дати селянам нагоду стати власниками землі, а про те, як відібрати її у поляків з користю для себе [5,21,25].

Відносно розмірів викупних платежів, що ціна землі залежала від її родючості і тому була диференційованою. За присадибну землю встановлювалася щорічна плата в 5 руб. 10 коп. за десятину. Що стосується польової землі, то враховувалась її родючість і прибутковість. Землі Київської губернії за цими критеріями відповідали чотирьом категоріям: 1; 3; 6 і 7-й. До першої віднесені землі Канівського, Черкаського, Чигиринського і Звенигородського повітів, а також частини Київського і Васильківського. До 3-ї категорії входили Таращанський,

Липовецький, Уманський і Бердичівський повіти, а також частини Київського, Васильківського і Сквирського повітів. Шосту категорію склали землі – частини Київського, Васильківського, Сквирського і Радомишльського повітів. І до 7-ї категорії були віднесені гірші землі Київського та Радомишльського повітів. На перших порах оброк був встановлений такий: для 1-ї категорії – 3 руб. 10 коп. з десятини; для 3-ї – 2 руб. 70 коп.; для 6-ї – 2 руб. і для 7-ї – 1 руб. 60 коп. Запровадження обов'язкового викупу платежів супроводжувалося, як зазначено вище, зниженням викупних платежів на 20%. Послідує складання викупних актів у 1865-1866 роках призвело до подальшого зменшення платежів, в окремих випадках – до 32%. Врешті-решт селянам місцевості, віднесеної до 1-ї категорії доводилося платити 1 руб. 98 коп. за десятину, 3-ї – 1 руб. 68 ? копійки, 6-ї – 1 руб. 14 копійок і 7-ї – 46 ? копійки. В загальному, викупний борг за бувшими кріпаками Київської губернії склав 37 422 944 руб., або в середньому 28 руб. 02 коп. на десятину. Річна плата (6%) за виданими кредитами складала 2 245 376 руб., або в середньому – 1 руб. 64 коп. за десятину.

Річна оплата за десятину придбаної селянами землі по повітах Київської губернії були неоднаковою і складала:

повіти		повіти	
Радомишльський	0 руб. 70 коп.	Липовецький	1 руб. 83 коп.
Київський	1 руб. 48 коп.	Звенигородський	1 руб. 98 коп.
Васильківський	1 руб. 49 коп.	Канівський	2 руб. 01 коп.
Сквирський	1 руб. 55 коп.	Уманський	2 руб. 06 коп.
Таращанський	1 руб. 55 коп.	Черкаський	2 руб. 17 коп.
Бердичівський	1 руб. 66 коп.	Чигиринський	2 руб. 24 коп.

Як свідчать наведені дані найвища плата за землю була в чотирьох повітах Київської губернії: Канівському, Уманському, Черкаському і Чигиринському. Селянство не могло відразу погасити вартість землі і викупні платежі розтягнулися на півстоліття. Лише в ході революції 1905-1907 років царизм змушений був їх скасувати.

Аграрна реформа залишила чимало пережитків феодалізму, але ліквідація кріпацької залежності селянства, особиста воля і право на самостійний вибір подальної долі були основними позитивними наслідками цих перетворень. Результати селянської реформи були неоднозначно оцінені в суспільстві, але російське самодержавство формувало суспільну думку про визначальну роль царя Олександра II в підготовці реформи й подоланні опору консервативного дворянства й чиновництва. Однією з потужних суспільних інституцій, що впливала на формування позитивної оцінки реформи була Православна Церква.

Союз держави і церкви був запорукою суспільної стабільності. Офіційна оцінка такого союзу виражалася приблизно так: і церква, і держава людини, тільки перша – благополуччя переважно духовне і вічне, а друга – загальною і найвищою метою своєю мають благополуччя, зовнішнє і тимчасове; тому чим злагідніше вони діють для своєї

мети, тим успішніше і швидше можуть її досягти [6,428]. Тому, законо-
мірно, що до такої важливої державної справи, як проведення рефор-
ми, підключилася і Церква. Офіційна церковна преса широко
пропагувала здійснювані урядами перетворення. В наймасовішому
друкованому виданні «Руководство для селських пастирей» відміча-
лося, що імператор Олександр Миколайович реалізував «самую чело-
веколюбную мысль своего благословенного духа, благовестив свободу
всему крепостному населению России» [7,384]. Дякуючи за царську
милість, важко осягнути глибинний зміст селянської реформи і ще
попереду усвідомлення того «довольства, какое скоро водворится в
стенах убогих хижин, так часто слышавших стоны своих обитателей,
видевших нередко насилие без защиты, труд без вознаграждения, ни-
щету без надежды на лучшую долю» [7,384]. Бувші кріпаки, які отримали
волю, мали дякувати і дворянству, котре підтримало царя в його
прагненні звільнити народні маси від рабської залежності. Але перш
за все подяка мала складатися царю. Церква зверталася до православних
мирян з такими словами: «Осеняя себя крестным знамением, на-
род православный, пади на колени и едиными устами и единым
сердцем вознеси молитву к Царю царствующим о ниспослании царю
нашему всего лучшего и на земле, и на небе; молись о нем всегда, когда
молишься Богу, в церкви и в доме, когда проводишь борозду на земле
своей, когда вкушаеш хлеб, приобретенный трудом свободным, моли-
ся от глубины души и завещай молитву детям своим и внукам» [7,385].

Та якщо парафіянам рекомендувалося молитися за царя і возхва-
ляти його благодіяння, то на духовенство покладались і певні обов'яз-
ки. Церковні пастирі повинні були від імені вдячного народу складати
молитви Всевишньому «о ниспослании мира, здравия, долголетия, бла-
годенствия, во всем благого послешения» імператору Олександру II.
Та попри це, сільські пастирі Церкви мали сприяти вдячному, благо-
душному і смиреннішому прийняттю цієї свободи їх дітьми духовни-
ми. Шляхом розумного посередництва, вони можуть сприяти
налагодженню миролюбивих відносин між землевласниками і звільне-
ними поміщицькими селянами. Останнім вони мають допомогти усві-
домити, що «легкие и в возможно малый промежуток времени
сокращенные обязанности их к землевладельцам не налагают на них
бремени, и что, исполняя эти обязанности с усердием и благодушием,
они тем будут содействовать сами к переходу в состояние полного ос-
вобождения» [7,386]. До того ж, священнослужителі зобов'язувалися
відмежувати думку про волю від перебільшення, вказуючи грань, за
якою починається буйство і свавілля. Вони мали допомогти відділяти
ілюзорні сподівання від законних бажань, вселяти упокорення до вла-
стей, формувати довір'я і любов до поміщиків і переконати народ в
тому, що уряд турбується про благо кожного, що мудрість і далеког-
лядність начальства в недалекому майбутньому приведе до остаточного
звільнення і поліпшення життя селянства. Священнослужителі мали
знайти потрібні слова та аргументи, аби переконати селянство в тому,
що проведення поміщицьким урядом земельної реформи є виявом праг-
нення царя та можновладців поліпшити долю найбільш обездоленої
категорії населення.

Подібні настанови церковних ієрархів реалізувалися в практиці
парафіяльного життя. Духовенство прославляло царя-визволителя,

організувало різні учти його благодіяння, влаштувало урочистості з нагоди роковин ліквідації кріпацтва. На сторінках церковної періодики публікувались повідомлення про подібні події, що теж переслідували пропагандистську мету. Наприклад, з Уманського повіту «Киевские епархиальные ведомости» опублікували інформацію «Признательность крестьян Черкасского, Бердичевского и Уманского уездов за освобождение от крепостной зависимости», в якій повідомлялося про цілу низку різних урочистостей та молебнів за царя-освободителя [8]. А селяни з с. Перегонівки Уманського повіту почуття вдячності царю виразили таким чином: вони захотіли побачити образ свого благодійника. Від їх імені парафіяльний священник Іоан Гирич звернувся до Санкт-Петербурзького видавця П. Геккеля і той надіслав п'ять великих кольорових зображень імператора в повний зріст, які були вставлені в пристойні зашклені рами. Чотири портрети були викуплені селянами, які помістили їх у своїх хатах, а п'ятий портрет прикрашав приміщення Перегонівської церковнопарафіяльної школи. В інформації про цю подію, що теж була надрукована в «Киевских епархиальных ведомостях», відзначалося: «Трудно описать то явление, которое отразилось вследствие особенных душевных опущений на небольшой группе крестьян при первом их воззрении на портрет своего Царя-Освободителя. В продолжении многих минут все внимание крестьян сосредоточилось на одном предмете; взоры их как-бы приковались к образу никогда невиданного ими державного благодетеля. Настал момент глубочайшей тишины так, что можно было слышать удары сердца, переполненного радостными и глубокоблагодарными чувствами...» [9, 493, 494]. Подібними повідомленнями парафіяльне духовенство інформувало про виконання поставлених перед ним завдань, а головне — формувало суспільну думку щодо оцінки здійснюваної селянської реформи.

Насамкінець варто підкреслити, що при всій недосконалості і половинчастості реформи, вона мала величезну історичну вагу, так як ліквідувала панщинний гніт і відкрила шляхи для розвитку нових, буржуазних відносин. Церква і держава діяли спільно, маючи взаємні інтереси та обов'язки: перша вмотивовувала месійну роль царя та державних можновладців, які наближали суспільство до справедливого порядку, що було ідеалом земного життя, а друга, виходячи з власних інтересів (необхідності покращення соціально-економічного розвитку і вивід країни з кризового стану), робила прогресивні перетворення і потребувала підтримки та примирення з непослідовністю своїх кроків. Саме таке схвалення в плані терпимості і подальшого очікування позитивних результатів від реформи могла забезпечити Церква.

Література

1. Арсен Зінченко. Реформа 1861 р. в Україні як дискусійне поле історичної науки // Київська старовина. — 2006. — № 2. — С. 33-46.

2. Телуцький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). — К., 1959; Мордвінцев В.М. Реформи в Росії в XIX ст.: причини та наслідки. Сучасний погляд на події // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. — Вип. 64. — К., 2002. — С. 116-120; Шевченко В.М. Скасування кріпосного права у 1861 році: роздуми над проблемою // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої

історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Луганськ, 8-9 лютого 2001 р. — Луганськ, 2001. — С. 77-78; Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) // Український історичний журнал. — 1996. — № 1. — С. 3-14.

3. *Нечитайло С.В.* Роль суб'єктивного фактора у здійсненні аграрної реформи 1861 р. в Україні // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. — Т. 5. — Кам'янець-Подільський, 2001. — С. 106-107.

4. *Бовуа Даніель.* Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1031-1863). — К., 1996.

5. *Бовуа Даніель.* Битва за землю в Україні. 1863-1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. — К., 1998.

6. *Слово в день рождення благочестивейшей государыни императрицы Марии Александровны.* Прот. Н. Фаворов // Труды Киевской Духовной Академии. — 1862. — Июль. — С. 428-436.

7. *Несколько слов по поводу обнародования Высочайшего Манифеста об освобождении крестьян от крепостной зависимости* // Руководство для сельских пастырей. — 1861. - № 15. — С. 383-386.

8. *Признательность крестьян Черкасского, Бердичевского и Уманского уездов за освобождение от крепостной зависимости* // Киевские епархиальные ведомости. — 1866. - № 14. — С. 100-101.

9. *Чувство признательности временно-обязанных крестьян с Перегоновки к державному Освободителю* // Киевские епархиальные ведомости. — 1862. - № 14. — С. 493-495.

Кузнец Т.В. Отмена крепостного права и позиция православной церкви на примере Уманского повета Киевской губернии

Отражены особенности аграрной реформы 1861 года на Киевщине, проанализированы показатели экономической статистики в сфере земельных отношений. Отражена позиция православного духовенства в общем русле одобрения благотельств правительства.

Kuznets T.V. Serfdom emancipation and the position of the Orthodox church with Umanj district of Kiev government as an example

Reflection of peculiarities of agrarian reform of 1861 in Kiev government, and analyses of economy statistical data in the sphere of land relationships. Reflection of the Orthodox clergy's position in the general tideway of approval of the governmental benefactions.